

नेपालमा वातावरणीय शिक्षा वेदमणि दाहाल

(Published on Kantipur, Volume VII, No. 171, Monday, August 09, 1999)

प्राकृतिक वातावरणको स्थितिलाई कायम राख्न विभिन्न संघ-संस्थाले विभिन्न प्रयास गरिरहेका छन् र जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय आफैले पनि नियम कानूनको सिर्जना नगरेको होइन । अझ वातावरणको महत्त्वलाई बुझ्न बुझाउन पाठशालादेखि विश्वविद्यालयसम्म पठनपाठन थालिसकेको छ, तर प्राकृतिक सम्पदामा अत्यन्त धनी मानिएको हाम्रो सुन्दर र सफा देश नेपाल वातावरणीय विनाशको चापमा परिसकेको र वातावरण फन् विग्रदो स्थितिमा छ । किन ? किनभने हाम्रो देश उच्च जनसंख्या वृद्धि तथा मृत्युदर, एकीकृत जनसंख्याको भार, अव्यवस्थित शहरीकरण, र औद्योगिकरणतिर नै रुमल्लिएको छ, भने अर्कोतर्फ हामी विकासको नाममा सीमित स्रोत र साधनको अत्याधिक प्रयोग गरिरहेका छौं । नेपालका वातावरणीय समस्याहरू भनेका प्राकृतिक सम्पदाको कमजोर व्यवस्थापन वा अव्यवस्थता नै हो । यसैका कारण नेपालका शहरी क्षेत्र वातावरणीय समस्याबाट अत्यन्त प्रभावित भएका छन् । जबसम्म हामी वातावरणीय समस्याको दिगो समाधानतिर सोच्दैनौं, वातावरणीय शिक्षाका कार्यक्रमहरू ल्याउदैनौं र वातावरणीय नियम कानूनको कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्दैनौं तबसम्म हामी हाम्रो घर, समाज, देश र सम्पूर्ण विश्वकै विस्तारै विनाश गरिरहेका हुनेछौं ।

विश्वको वातावरण सन्तुलन राख्न वातावरणीय चेतना, ज्ञान, र शिक्षा अत्यन्त आवश्यक छ भन्ने कुरालाई लिएर विश्व स्तरमा नै आज भन्दा २०-२१ वर्षअघि जरजरियामा यूनेस्कोको बैठक बसेको थियो र त्यसले आजको संसारमा स्तरीय शिक्षा जसले प्रत्येक व्यक्तिलाई वातावरणीय समस्या र यसको जीवनचक्रको बारेमा राम्ररी बुझ्न सक्ने बनाउनुपर्छ भनेको छ । यस बैठकले वातावरणीय शिक्षाको उद्देश्य प्रत्येक व्यक्ति, घर-गााउ, समाज, राष्ट्र र विश्वलाई लक्षित हुनुपर्ने र त्यसले प्रत्येक समस्याको सही समाधान अनि निराकरणका उपायहरूलाई प्रतिपादन गर्न सक्नुपर्ने हुनुपर्छ भनेको छ । विगत र वर्तमानका सम्पूर्ण वातावरणीय समस्याहरूको समाधान र हालको विश्वलाई आजमात्र होइन भोलि पनि कसरी सफा, सुन्दर र उपयोगी राख्न सकिन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर नै वातावरणीय शिक्षाको मूल लक्ष्य हो र त्यो उत्तर दिन सक्ने शिक्षा नै सफल र स्तरीय शिक्षा हो भन्न सकिन्छ ।

वातावरण शिक्षा भनेको केवल प्रदूषणको ज्ञानमात्र होइन यो त जैविक, भौगोलिक, प्राकृतिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक आदि विषयको गहन अध्ययन हो । अझ पूर्ण रूपमा त यिनले कस्तो समस्या उत्पन्न गर्दछन् र तिनको समाधान कसरी गर्ने भन्ने उत्तर र समाधान पनि भएको शिक्षा नै वातावरणीय शिक्षा हो । हाल हाम्रो देशमा पनि वातावरणीय शिक्षाको महत्त्व बुझ्न थालिएको छ । यसको उदाहरण निम्न माध्यमिक तथा माध्यमिक स्तरीय पाठ्यक्रममा वातावरण शिक्षाको समावेश हो । अझ एसएलसीमा स्वास्थ्य, जनसंख्या र वातावरणीय शिक्षा अनिवार्य गरिनुले यसको महत्त्वलाई पुष्टि गर्दछ । यसबाहेक विश्वविद्यालय स्तरमा काठमाडौं विश्वविद्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय र पोखरा विश्वविद्यालय तथा अन्तर्गतका शैक्षिक संस्थाहरूमा पठनपाठन सुरु भइसकेको छ । यो समय र परिस्थितिको मागमात्र नभई वर्तमान र आउने पीढीको लागि हामी कस्तो वातावरण दिन चाहन्छौं भन्ने प्रश्नको उत्तर पनि हो । हाल यस क्षेत्रमा गरिएको नया कार्यक्रमको सुरुवात र क्रमिक सुधारका लागि यसमा संलग्न सम्पूर्ण व्यक्ति, संघ-संस्थाहरूलाई सबैले सहयोग गर्नेपर्छ ।

वातावरणीय शिक्षाको थालनीसागै केही समस्याहरू पनि हुन सक्छन् । वातावरणीय शिक्षा न सीमित विषयवस्तुको ज्ञान हो न सीमित कोठाको घेरामा गरिने अध्ययन-अध्यापन । कोही प्राणीशास्त्रको एक भागको रूपमा वातावरण शिक्षालाई लिन्छन् भने कोही वनस्पतिशास्त्रको । कोही रसायनशास्त्रको, कोही इन्जिनियरिङको त कोही सामाजिकशास्त्रको र यस्तै-यस्तै । तर जसले जे माने पनि वातावरणीय शिक्षाको पहिलो चरणमा सबै विषयहरूको ज्ञान हुनु जरुरी छ । दोस्रो चरणमा ती विषयलाई वातावरणसाग सम्बन्ध वा समन्वय राखी हेर्नुपर्छ भने तेस्रो चरणमा वातावरणीय समस्या र समाधानको बाटो त्यही विषयबाट

निकाल्नुपर्छ, निकालेर कार्यान्वयन गरेर देखाउन सक्नुपर्छ । यति भएपछि मात्र वातावरण शिक्षा हुन सक्छ र यस्तो शिक्षा लिन चाहनेले पाउनुपर्छ र दिनेले दिनुपर्छ ।

हाल हाम्रो देशमा वातावरण शिक्षाको शुरुवात त भयो, तर अझै यस क्षेत्रको जनशक्तिको कमि छ । यसको मतलव यो होइन कि छादैछैन र छैनन् भने अन्य जनशक्तिबाट काम चलाउने । जसरी एउटा साधारण डाक्टरले जुनसुकै रोगीलाई परीक्षण त गर्न सक्छ, तर रोगको गहिराइसम्म पुग्न सक्दैन र गहिराइसम्म पुग्न त्यस रोगको विशेषज्ञकहा पठाउछ, त्यस्तै वातावरण शिक्षाका पाठ्यक्रमहरु जोसुकै शिक्षकले पढाउन त सक्छन्, तर उनीहरु वातावरण शिक्षाको गहिराइसम्म पुग्न सक्छन् भन्न सकिन्न । एउटा इन्जिनियरले इन्जिनियरिङ क्षेत्रमा वातावरणले पारेका, पार्ने असर र यसको समाधानको उपाय निकाल्न सक्छ, तर उसले वनस्पति र जीवको समन्वयलाई त्यति बुझ्न सक्दैन, जति एक वनस्पतिविद्ले वा जीवविद्ले । त्यस्तै जीव वा वनस्पतिविद्ले जति वनस्पति वा जीवको कुरा बुझेका हुन्छन् त्यति नै उनीहरुले इन्जिनियरिङको बुझेका हुन्छन् भन्न सकिन्न । तर एक वातावरण शिक्षाको विद्यार्थीले यी सबैको समन्वय बुझेको हुनुपर्छ र यसका शिक्षकले यस्ता कुरा बुझाउन सक्नुपर्छ । यहाँ कतिसम्म भन्ने प्रश्न आउछ र यसमा पनि सम्बन्धित क्षेत्रको विशिष्टताको कुरा आउछ जसरी अन्य विषयको । यस किसिमको शिक्षा दिन चाहने संस्थाले पनि त्यहि अनुसारको पूर्वाधार र जनशक्तिको छनौट अनि विकास पनि गर्नुपर्छ । अर्कोतर्फ वातावरणसाग सम्बन्धित व्यक्ति, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ-संस्था, निकायहरुले उत्पादित जनशक्तिलाई सही स्थानमा उपयोग गरेर उच्च प्रतिफल लिन सक्नेछन् ।

त्यसैले अब प्रत्येक विद्यार्थी, अभिभावक, संघ-संस्था तथा शिक्षकले सोच्नुपर्ने बेला आएको छ । जो विद्यार्थी वातावरण शिक्षा पढिरहेको छ वा पढ्न चाहन्छ, उसले यसको उद्देश्यअनुसार चाहिने प्रयोगशाला, भ्रमण र मार्गदर्शन पाएको छ वा छैन अनि अभिभावकले पनि आफ्ना सन्तानलाई कुनै शैक्षिक संस्थामा भर्ना गर्नुभन्दा पहिले त्यसको बारेमा बुझ्नुपर्छ । वातावरण शिक्षा दिने संस्थाले पनि आफूलाई आवश्यक शैक्षिक कोठा, उपकरण, र जनशक्ति जुटाउनुपर्छ । नत्रभने वातावरण शिक्षाको परिभाषा एकातिर, महत्व अर्कोतिर अनि उत्पादन बेकम्मा हुन सक्छ । त्यसैले हामीले वातावरणको शिक्षालाई प्रभावकारी र उद्देश्यमूलक बनाउने हो भने आवश्यक विषयतालीका, पाठ्यपुस्तक, प्रयोगशाला, शैक्षिक भ्रमण, र वस्तुगत विषयका शिक्षकलाई विकास गर्नुपर्छ नत्र हामीले न वातावरण शिक्षाको विकाश गर्न सक्छौं, न त्यसले हाम्रो आफ्नै वातावरणलाई सुधार्न सक्छ । होइन भने यसले वातावरण शिक्षालाई नै प्रदूषित पार्ने र यस्तो वातावरणमा वातावरण शिक्षा हासिल गरेका विद्वान् नै देशको लागि नया प्रदूषक हुनेछन् ।